

Ο ΓΡΑΜΜΟΣ

ΚΑΙ ΤΑ ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΑ

ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Άγγελος Σινάνης

**Ο Γράμμος
και τα *Μαστοροχώρια*
της Κόνιτσας**

Άγγελος Σινάνης

**Ο Γράμμος
και τα *Μαστοροχώρια*
της Κόνιτσας**

με πρόλογο του μαστρ' Αργύρη Πετρονώτη

ΑΝΑΒΑΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2010

Στη Ματίρα

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	54297
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	25-1-13
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	914.953 ΣΙΝ

κωδ. εγγ. 7812

Φωτογραφία εξωφύλλου: Η ιστορική Αλεβίτσα (1585μ.υψ.) καρσούλι των ανταρτών του 1912, παρατήρητήριο του Ελληνικού στρατού το 1940, του ΕΛΑΣ το 1943, και θέατρο σκληρών μαχών τον Εμφύλιο 1946-1949.

Έρευνα, κείμενα & φωτογραφίες: Άγγελος Σινάνης
Σχεδιασμός εντύπου και επεξεργασία εικόνων: Σταμάτης Κρίτσαλος
Χάρτες: Πηνελόπη Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ
Επιμέλεια διορθώσεων: Γιώργος Σταματίου / Πηνελόπη Ματσούκα
Εκτύπωση: Βιβλιοσυνεργατική ΕΠΕ

Παραγωγή: Εκδόσεις ΑΝΑΒΑΣΗ
Διδότου 55, Τ.Κ. - 10681 Αθήνα
τηλ / fax: 210.3210152
e-mail: anavasi2@otenet.gr

Copyright: Άγγελος Σινάνης
Ελάτη Τρικάλων
420 32 Πύλη
info@likno.gr

ΑΘΗΝΑ 2010
ISBN: 978-960-93-1915-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ. 11
Εισαγωγή	σελ. 17
Γεωγραφία - Φύση - Ιστορία του Γράμμου	σελ. 21
Κεφάλαιο πρώτο: Στα Μαστοροχώρια του Γράμμου	σελ. 29
Πυρσόγιαννη – Βούρμπιανη – Οξυά – Ασημοχώρι – Χιονιάδες Γοργοπόταμος – Πληκάτι – Αετομηλίτσα – Κεφαλοχώρι – Πλαγιά	
Κεφάλαιο δεύτερο: Ιχνηλατώντας τον Γράμμο των Ανθρώπων	σελ. 71
Επταχώρι – Χρυσή – Πευκόφυτο – Μυροβλήτη – Λ. Μουτσάλια Αρένων Λινοτόπι – Αγ. Ζαχαρίας – Βετέρνικο – Γράμμος – Λ. Γκιστόβα	
Κεφάλαιο τρίτο: Στα Γραμμοχώρια του Άνω Αλιάκμονα	σελ. 103
Φούσια – Τρίλοφο – Μονόφυλο – Γιαννοχώρι – Λιβαδοτόπι	
Κεφάλαιο τέταρτο: Οι Ακρίτες του Γράμμου	σελ. 127
Αλεβίτσα – Καλή Βρύση – Διποταμία – Μεσόβραχος – Χιονάτο – Κομνηνάδες Κορφούλα – Ακόντιο – Ιεροπηγή – Κρυσταλλοπηγή – Μοσχοχώρι – Βατοχώρι	
Κεφάλαιο πέμπτο: Η Ιστορική Μνήμη στο Γράμμο	σελ. 151
Νεστόριο – Αγία Άννα – Πεύκος – Νέα Κοτύλη – Χάρος Κοτύλης Παλιά Κοτύλη – Κυψέλη	
Βιβλιογραφία	σελ. 168
Ευρετήριο τόπων, μνημείων	σελ. 176
Πρακτικές πληροφορίες	σελ. 186

Χρονικό

(απόσπασμα)

Τὰ ποιήματα συμβαίνουν.
Βύρων Λεοντάρης

Είμ' ο γιατρός του εμφυλίου, μου συστήνεται
με διορίσανε νωρίς, δεν ξέρω ποιός ηλίθιος
έκαμα αμέσως τη διάγνωσή μου, ανίατος,
έμεινα όμως ως το τέλος.

τον ακούω
μια ολόκληρη ζωή μες στους αιώνες τον ακούω
γαβγίζει, ουρλιάζει μες στο ποίημα
λέει πως έρχεται απ' τον Πύργο κι έρχεται απ' το Βίτσι
πλέκει το στίχο σύρμα αγκαθωτό, γράφει γραφές
και γράμματα μετά
το Γράμμο και του Γράμμου τη γραμμή ως την άκρη
γράμματα ελληνικά μαθαίνοντας του Γράμμου
τον ακούω

κι ας αποφαίνονται οι σοφοί πως ολ' αυτά
έπρεπε νά 'χουνε καεί στο Άουσβιτς και τελειώσαμε, άλλωστε
εμείς το ξέρουμε καλά, το ποίημα
δε γράφεται, συμβαίνει, άλλοι
μας τó 'παν πιο σοφοί, παθόντες

ΣΩΤΗΡΗΣ ΣΑΡΑΚΗΣ

Πάθη των φθόγγων, εκδ. Νεφέλη, 2009

Ανθολόγος του Δεκεμβρίου: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΟΛΟΓΟΥ

Κάθε ανθολόγηση είναι αναγκαστικά και μία λογοκρισία. Θα την ασκήσω ανερευθρίαστα. Με τό ένα χέρι στήν καρδιά, διευθετώντας υποθέσεις ψυχικές και τό άλλο στους δείκτες του ημεροδείκτη, δεδομένου ότι η ανθολογία (λόγος δηλ. περί ανθέων του καλού και του κακού) θα φιλοξενηθεί σέ εφημερίδα (επί+ ημέρα) και φυσικά τό κριτήριο της επικαιρότητας, του ιστορικού χρόνου βαραίνει αποφασιστικά. Ο Δεκέμβρης - και όχι ο Απρίλης, κατά Έλιοτ- είναι ο μήνας ο πιο σκληρός. Μπορεί επομένως να λείπει ο ιστορικός/ποιητικός υπομνηματισμός του; Μπορεί να μην υπάρχει έμφαση στην εμβληματική μορφή του επαναστάτη διαρκείας, του Χριστού; Ούτε μπορεί νά παραβλεφθεί η πρόσφατη ποιητική σοδειά δεδομένου ότι η ποίηση σχεδόν έχει εξοριστεί από τις φιλολογικές σελίδες του Τύπου. Όσο για τις ψυχικές υποθέσεις, να θυμηθούμε

λ.χ. τόν Ηλία Κατσούλη που κρύφτηκε πίσω από τήν ταπεινότερη εκδοχή του στιχουργού και φέτος μετώκισε πλήθους και θλίψεως γωνία, στο βασίλειο των σκιών, αφήνοντας προίκα μας τά πετράδια των τραγουδιών του, ή λ.χ. τόν Θ. Νιάρχο για τό δημόσιο δάκρυ του για ποιητή που πολύ ηγάπησε, ή κεκυρωμένους που στήν σκιά τους μεγαλώσαμε (Εγγονόπουλος, Ρίτσος, Πατρικίος, Πεντζίκης κ.α.) ή πως στά κενά νά μην χωρέσουν οι ανεξήγητες αγάπες παντός καιρού;

Ευχαριστώ θερμά τήν Αυγή που σέ καιρούς που οι ποιητές σαρώθηκαν από τούς λογιστές αυτή επιμένει ποιητικά.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

[εφημ. Αυγή, Αθήνα, φ. 10691 (Τετάρτη 02.12.2009): 23]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Αργύρη Π. Π. Πετρονάκη

Το όρος **Γράμμος**, (η οροσειρά με τις Αρένες την Πάνω και την Κάτω, που απλώνεται έως το Ρουχοτάρ' (I) πάνω από το Ζουπάνι), είναι χώρος εξαιρετικής σύγχρονης αναφοράς και μνήμης. Είδε τα τελευταία 69 χρόνια δυό πολέμους:

I) το '40, τη λεγομένη «Μάχη της Πίνδου», άξια τα παλλικάρια, αλλά αναποτελεσματικός ο κατά τα άλλα άξιος Δαβάκης, καθώς του ανέθεσαν υπερβολικά δυσβάστακτο βάρος. Ο Καραβίας είχε ήδη συστήσει, μάταια, την ενίσχυση του αποσπάσματος Δαβάκη πριν την έναρξη των εχθροπραξιών και ήταν ο Καραβίας κατατοπισμένος, καθώς μεταμφιεσμένος σε έμπορο πήγε και είδε με τα μάτια του στην Αλβανία την πανέτοιμη πανίσχυρη ιταλική III Μεραρχία Αλπινιστών «Τζούλια» (ή «Γιούλια» ορθά προφερόμενη) και ήταν πανέτοιμη για την επίθεση έναντι των ισχνών μονάδων Δαβάκη, που αμέσως διεμβόλισε. Δυό συντάγματα ιταλικά με 6 πυροβολαρχίες και ίλη ιππικού. Ενώ απέναντί τους μόνο δυό τάγματα ελληνικά συν λόχος, με 1 ½ πυροβολαρχία και έναν ουλαμό ιππικού. Οι Έλληνες δε επί πλέον χωρίς επαρκή πυρομαχικά. Παρά τον ηρωισμό και την αυτοθυσία κάποιων μονάδων, το απόσπασμα Δαβάκη διαλύθηκε. Τη δεύτερη μέρα του πολέμου αυτός αντικαταστάθηκε από τον υποστράτηγο Βασ. Βραχνό (καταφθάνοντας στο Εππαχώρι), που ζήτησε ν' αποσταλεί ανώτερος δικαστικός του στρατού για ανακρίσεις και καταλογισμό ευθυνών... Ο δε Δαβάκης την 6η μέρα του πολέμου (Σάββατο 2α Νοεμβρίου 1940) τραυματισμένος αποχωρούσε, όταν οι Ιταλοί ήδη είχαν διεισδύσει βαθύτατα στο ελληνικό έδαφος στο χωριό Δίστρατο (βλάχικα Μπριάζα). Όμως τελικά ο Δαβάκης επελέγη από την κρατούσα κατάσταση (και τραγουδήθηκε) ως ο αντιπροσωπευτικός ηγέτωρ του '40 και γέμισαν στις πολιτείες οδοί με το όνομά

του. Ο υποστράτηγος της VIII Μεραρχίας Καραλ. Κατσιμήτρος, ο ουσιαστικός πρωτομάστορας της Νίκης, αποσιωπήθηκε, καθώς είχε την ατυχή έμπνευση να υπουργοποιηθεί επί του γερμανόδουλου πρωθυπουργού Τσολάκογλου, επίσης αγνοήθηκε η δράση του άλλου πολέμαρχου και επιτελικού Μαρδοχαίου Φριζή, αντισυνταγματάρχη, που έπεσε έφιππος, υποθέτω γιατί ήταν Εβραίος). Εν πάση περιπτώσει «Είναι υπεύθυνοι απέναντι της Ιστορίας του Έθνους εκείνοι που ανέθεσαν το φύλαγμα αυτής της τοποθεσίας, που δεν αποδείχθηκε «αδιαπέραστη», σε δύναμη εντελώς ανεπαρκή, στην κυριολεξία αραχνοϋφαντη...».

II) **Εμφύλιος**. Ο Γράμμος (και το Βίτσι) από τα πλέον αιματηρά πεδία μαχών της αδελφοκτόνας σύρραξης. Στο Γράμμο χρησιμοποίησε ο στρατός κάθε είδος όπλων, και των πιο δραστικών, εναντίον των συνελλήνων ανταρτών του (υπό της ηγεσίας του κινήματος ονομασμένου) Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, τότε στα 1948 και μάλιστα το '49, που έλαβαν χώρα συγκλονιστικές μάχες, ιδίως στον κυρίως Γράμμο (υψόμετρο 2520 μ.) στην Επάνω Αρένα (2192 μ.) στην Κάτω (2075), και στα άλλα βουνά του, στις κορυφές Κιάφα, Γκούμπελ, Μαύρη Πέτρα, Μπανταρός, Στενός, Μπουχέτσι και Προφήτης Ηλίας (1521 μ.). Το Α' και Β' Σώμα Στρατού κατέλαβε αρχικά τον Γράμμο τον Αύγουστο του 1948, αλλά οι αντάρτες διέφυγαν τεχνίτως στο Βίτσι (: οι «συμμορίτες») υποτιμητικά και υβριστικά αναφερόμενοι στα επίσημα κρατικά ανακοινωθέντα και φερέφωνα, όταν μεταξύ τους υπήρχαν διαλεχτοί μαχητές της Αλβανίας (εννοώ του πολέμου του 1940) και αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Τον Απρίλη του 1949 οι αντάρτες ενισχυμένοι επιχείρησαν ανακατάληψη του Γράμμου χωρίς επιτυχία τελική, δημιουργώντας όμως ισχυρά ερείσματα. Σ' αυτά προσέκρουσε η προσπάθεια του στρατού να εκκαθαρίσει τον Γράμμο. Τελικά το κατόρθωσε και με την αποτολμηθείσα για πρώτη φορά απο-

τρόπαια χρήση των τρομερών εμπρηστικών βομβών «ναπάλμ». Το μεγαλύτερο μέρος των ανταρτών κατόρθωσε και διέφυγε στην Αλβανία με βαρείες πάντως πριν απώλειες. Μέσα Αυγούστου 1949. Οι απώλειες ήταν σημαντικές και για τις δύο πλευρές: Αντάρτες 922 νεκροί, 765 αιχμάλωτοι, εκατοντάδες οι τραυματίες. Και του στρατού, νεκροί 15 αξιωματικοί και 228 οπλίτες, τραυματίες 107 αξιωματικοί και 1345 οπλίτες. Για το μέγιστο αυτό δράμα, αναρωτιέται κανείς, έχει δοθεί εξήγηση; Έχουν κατανεμηθεί ευθύνες; Υπήρξε ειλικρινής αυτοκριτική των εμπλεκομένων; Πόσο βοηθάνε προσεγγίσεις, σαν αυτή της εξισορροπητικής, άρα αν-ιστορικής ταινίας του Π. Βούλγαρη «Ψυχή βαθειά»;, που (πέρα από την καλλιτεχνική αξία της) χαρακτηριστικά προκάλεσε τόσες αντιρρήσεις και τόσες καταφάσεις. Πρόκειται πάντως για μια ζύμωση. Ακόμα: σήμερα (Κυριακή 29 Νοεμβρίου 2009) διάβασα στην εφημερίδα *Αδέσμευτος Τύπος* (σελίδα 1) την πρόταση του προέδρου της Βουλής Πετσάλνικου να κηρυχτεί ο Γράμμος «Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης». Υποθέτω ότι ίσως έτσι είναι δυνατόν να δημιουργηθεί κλίμα κατάλληλο, ώστε η αδέκαστη Ιστορία να μπορέσει ενδεχομένως να καταθέσει την κρίση της και να δημιουργήσει συνθήκες ανάπτυξης αυτογνωσίας.

**

Τα πολεμικά γεγονότα μιας δεκαετίας [μόνο], ιδίως το δράμα του Γράμμου στα 1949, αλλά και ο θρύλος της Πίνδου του 1940, είναι βαθειά ριζωμένα στη μνήμη, πολύ γνωστά. Εκείνα όμως που παραμένουν είναι τα ειρηνικά δρώμενα αιώνων των ανθρώπων τούτων των ιδίων τόπων του Γράμμου. Περίοδος προσφοράς, έργα και προσφορά στο βαλκανικό πολιτισμό, που έληξε ακριβώς πριν την έναρξη των πριν «γνωστών» αναφερθέντων. Γιατί εδώ στο Γράμμο εμφανίστηκε τούτο το ακόλουθο φαινόμενο μακράς διάρκειας, όπως είπαμε: Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι κρίκος μιας αλυσίδας χωριών οικοδόμων στη Βόρεια Πίνδο, γύρω από τον ευρύτερο ορεινό όγκο του Γράμμου.

Σημειώνεται ότι στα υψίπεδα του Γράμμου κυριαρχούσε το κτηνοτροφικό στοιχείο των πλούσιων Βλάχων τσελιγκάδων με πρωτεύουσα τη Γράμμοστα (σήμερα Γράμμος), ενώ κάτω γύρω-γύρω στις πλαγιές του τα μαστοροχώρια, από τα οποία τα πιο παλαιά έφταναν στις παρυφές του Βυζαντίου. Έτσι Δ-ΒΔ από τα Κονιτσοχώρια, πέρα από τη μεθόριο στην Αλβανία, αδιάσπαστη συνεχίζεται η σειρά με τα αλβανόφωνα μαστοροχώρια της Κολώνιας γύρω από την Ερσέκα κατά κανόνα χριστιανικά, τρία μεικτά και ένα αμιγώς μουσουλμανικό. Είναι η Μπόροβα (καμμένη από τη Wehrmacht), το Γκοστοβίσι, η Ράχοβα, η Στίκα, Προντάν, Κρισιόβα, Πέζιανη, Σκοροβότι, Λέζνζα, Λιούρας, Μπούτκα, Σάλεσι κ.ά. Από εδώ προέρχονται οι Κολωνιάρηδες ή Κολωνιάτες, οι σπουδαίοι Αλβανοί χριστιανοί μαστόροι, οι οποίοι στην απογραφή της 8ης Μαρτίου 1885 στο Άγιον Όρος επί 406 τεχνιτών πλειοψηφούσαν αριθμούμενοι σε 254 που δήλωσαν «κτίστες».

Βορειοδυτικά της Κολώνιας εκτείνεται η περιοχή Όπαρη. Οπαρλήδες μαστόροι δούλεψαν και σε έργα του Αλή Πασά. Κατάγονταν από τα μαστοροχώρια Βοσκοπόϊ, Λέκα, Τούντας, Γκερκεβίσι, μάλιστα από τη Μάργιανη και κυρίως το περίφημο Μπιθικούκι (Vithkuq) κοντά στη Μοσχόπολη.

Βορειότερα εκτείνεται η περιοχή της Κορυτσάς και του Δεβόλη με σειρά μαστοροχώρια, (γύρω στα μισά χριστιανών οικοδόμων). Πιο γνωστά είναι η Πολένα, Οργκότσκα, Λιέσνα, Χότσιτσα, Γκραμπόσκα, Ζπόκι, Ζουτσίστι, Οτσίστι και Παναρίτι. Ας προστεθεί και το κάπως απόμακρο προς τα Β-ΒΔ Μαλίκι. Οι Γκι-ορτσαλήδες μαστόροι «ταξείδευαν» έως και τη Χαλκιδική.

Από τα μέρη της Κορυτσάς γυρνώντας ανατολικά κλείνουμε τον περίγυρο του Γράμμου συναντώντας στο ελληνικό έδαφος τα μαστοροχώρια της Καστοριάς: Πρώτο από όλα τα καστοριανά έρχεται στην «κονιτσιώτικη» λεκάνη του Σαραντάπορου το Επταχώρι (γνωστό από «τη Μάχη της Πίνδου» του 1940): είναι το παλιό Μπουρμπουτσικό,

που οι μαστόροι του αριθμούσαν 122 «κτίστες» στην ως άνω απογραφή του 1885 στο Άγιον Όρος. Μετά η Κυψέλη (πρ. Ψέλτσικο), Χρυσή (πρ. Σλάτινα), το Πευκόφυτο (πρ. Βύσαντσικο), η Ζούζουλη (από την οποία επώνυμοι πρωτομαστόροι εργάστηκαν το 1726 και το 1747 στη Μονή Ξηροποτάμου Άθω), το Βογατσικό (μαστόροι του δούλευαν στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε στα 1806 ο Fr.-C.-H.-L. Rouqueville). Ακόμα τα χωριά Άργος Ορεστικό (πρ. Χρούπιστα), Κωσταράς και Λάγκα (αμφότερα τα τοπωνύμια πριν και νυν), Μακροχώρι (πρ. Κωνοπλάτη), Νεστόριο (πρ. Νεστράμι), Νόστιμο (πρ. Νιστίμιο), καθώς και το Δεντροχώρι (πρ. Ντέμπελη) & η Ιεροπηγή (πρ. Κωστενέτσι) καταγραφόμενα μόνο τα δύο τελευταία ως σλαβόφωνα το 1929, ενώ προφανώς θα υπήρχαν και άλλα. Μια πολύ μεγάλη ομάδα μαστόρων από την ευρύτερη περιοχή με τον τίτλο «58 Καστωριανή» απαντάει σε έγγραφο των αρχείων του Αλή Πασά της 19ης Σεπτεμβρίου 1801 αναφερόμενο στο κτίσιμο «στο κάστρο» Ιωαννίνων. Επίσης ως «Καστοριανοί» μαστόροι καταγράφονται επώνυμοι τεχνίτες στους κώδικες της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως των ετών 1889-1911, προερχόμενοι όχι μόνο από χωριά της Καστοριάς, όπως η Οσνίτσανη (σήμερα Καστανόφυτο) και η Μαγγίλα (το Άνω Περιβόλι), αλλά και από άλλα που σήμερα υπάγονται στην επαρχία Βοΐου της Κοζάνης, όπως η Τραπετούστη (σήμερα Κλεισώρεια), Λικνάδες, Ζηκοβίστα (σημ. Σπήλιος), Μεσολογγόστι (σημ. Μεσόλογγος), Βεδολούστι (σημ. Δαμασκησιά).

Πριν αναφερθούμε στα σπουδαία μαστοροχώρια Βοΐου, κάνουμε λόγο για αντίστοιχα χωριά της Φλώρινας: Άλωνα (πριν Αρμένσκο), Κρυσταλοπηγή (πριν το ως σλαβόφωνο φερόμενο το 1929 Σμαρδάτσι), Πολυπόταμο (πριν Νερέτι), μάλιστα το Λέχοβο. Πιο γνωστά ήταν η Μπελκαμένη (επίσημα Δροσοπηγή) και η Νεγοβάνη (επισ. Φλάμπουρο), που θα αναφέρουμε και πάλι πιο κάτω.

Η επαρχία Βοΐου του νομού Κοζάνης ταυτίζεται με τον καζά της Ανασελίτσας επί

Βρύση του κάλφα Κ.Χ. Δελιβού στο Κριμίνι, 1898.

Ραψάνη. Παναγία, 1858, ανατολικό μέτωπο με «αχλαδόσχημους φεγγίτες»

Τουρκοκρατίας, καζάς που περιλάμβανε και λίγα χωριά του σημερινού νομού Γρεβενών. Το κυριότερο μαστοροχώρι της Ανασελίτσας, ανάμεσα στα πρώτα της Ελλάδας, ήταν το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος). Κοντά του σειρά ομότεχνων χωριών: ο Ντόλος (σημ. Βυθός), Κωνσταντσικό (σημ. Αυγερινός), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Μιραλή (Χρυσουγή), Κριμίνι, Ροδοχώρι (Ροδοβίστι), Μιρασιάνη (Μόρφη), Σβώλιανη (Αγία Σωτήρα), Μαγέρ (Δασύλλιο), Μπόρσια (Κορυφή), η Λούβρη. Κοντά στη Σιάτιστα το Κοντσικό (Γαλατινή), η Σέλιτσα (Εράτυρα), η Πέλκα (Πελεκάνος). Πολλοί μαστόροι δούλευαν στην Πόλη και δαπανούσαν για σχολεία κ.ά. έργα στο χωριό τους, όπως ο κάλφας Κωνστ. Χ. Δελιβός (1852-1900) από το Κριμίνι, όπου αφιέρωσε την κεντρική του βρύση, 1898 (εικ. 1). Στο νομό Γρεβενών (που μόλις το 1964 αποσπάστηκε από το νομό Κοζάνης) υπάγονται τώρα το Τσιράκι (σημ. Άγιος Κοσμάς), το Βιβίστι (σημ. Εκκλησιά), το Τρίτσικο (σημ. Τρίκορφο), το Μπίσοβο (σημ. Κυπαρίσσι), η Λούντζη (σημ. Καλονή), Δο(υ)τσικό, το Σκιζάχι (σημ. Αηδόνια). Ας προσθέσουμε και ένα μεμονωμένο μαστοροχώρι της επαρχίας Εορδαίας του νομού Κοζάνης, σήμερα Ερμακιά, πριν Φραγκότς, με τους ακουστούς Φραγκοτσήδες μαστόρους. Κυρίως Ζουπανιώτες εφάρμοσαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. στα μέτωπα εκκλησιών τύπου βασιλικής «αχλαδόσχημους φεγγίτες» (εικ. 2). Το Ζουπάνι μαζί με τα χωριά Ρατοβίσδι (σημ. Ροδοχώρι), Μυραλή (Χρυσουγή), Κονισκό (=Κοντσικό, Γαλατινή), Σέλτζα (=Σέλιτσα, Εράτυρα) κ.ά. καταγράφονται ως υπάρχοντα σε πηγή του 1534. Το Ζουπάνι και μερικοί άλλοι οικισμοί υπήρχαν ήδη στον υστεροβυζαντινό 15^ο αιώνα, σύμφωνα με οθωμανικό κατάστιχο. Όστε από τα μαστοροχώρια αυτά της Μακεδονίας και άλλα της Ηπείρου (άγνωστο ποιά, ίσως το Κεράσοβο, μάλιστα η Μόλιστα) θα προέρχονταν οι συγκροτημένες συντροφικές οικοδόμων, ξυλουργών κ.ά., που το 1547 συνάντησε ο Pierre Belon (1517-1565) πάνω στα ίχνη της αρχαίας Εγνατίας, αναζητώντας στην Κωνσταντινούπολη καλλίτερους όρους

δουλειάς και ζωής.

Ξανακαταβαίνουμε τώρα νοτιότερα για να κλείσουμε την αλυσίδα των χωριών μας γύρω από τον Γράμμο, εδώ τώρα με τα Κονιτσοχώρια. Τούτα τα μαστοροχώρια είναι τα κυρίως ονομαζόμενα *Μαστοροχώρια* (το *Μι* με κεφαλαίο). Σημειώστε ότι στην Ήπειρο άμα λένε μαστορας εννοούν χτίστης. Επίσης την Ήπειρο αναφέροντας *Μαστοροχώρια*, εννοούν μόνο τα χωριά οικοδόμων της περιοχής Κόνιτσας, όρος χρησιμοποιούμενος τουλάχιστον από τον 19ο αι., μάλιστα γύρω στα 1900 με δόση ειρωνείας (υποτίμησης;). Τα *Μαστοροχώρια* της Κόνιτσας απλώνονται στη λεκάνη του Σαραντάπορου ποταμού. Στα αριστερά του προς το όρος Σμόλικα (2685 μ.) βρίσκονται τα χωριά Δροσοπηγή (πριν Κάντσικο), η Λαγκάδα (πρ. Μπλιζγιανη), η Καστανέα (πρ. Καστανιανη), η Φούρκα, η Αγία Παρασκευή (πρ. Κεράσοβο), η Πουρνιά (πρ. Σταρίτσανη), το τριχώρι Μόλιστα: Γαναδιό, Μεσαριά (η κυρίως Μόλιστα) και Μοναστήρι (πρ. Μποτζιφάρι)· συνεχίζουν ο Νικάνορας (πρ. Κορτίνιστα), η Πηγή (πρ. Πεκλάρι), η Τράπεζα (πρ. Βράνιστα) και η Εξοχή (πρ. Ζέλιστα). Ψηλά, πέρα από την Πηγή ξεκομμένο το Ελεύθερο (πρ. Γκρισμπάνι), και αμέσως μετά βλαχοχώρια ουδέτερα οικοδομικής. Στα δεξιά του Σαραντάπορου η Πυρσόγιαννη (πρωτεύουσα Δήμου Μαστοροχωρίων) και η Βούρμπιανη, πιο πάνω πλησιέστερα στο Γράμμο η Οξυά (πρ. Σέλτση), η Θεοτόκος/Φετόκος, Κεφαλοχώρι-Λυκορράχη (πρ. Λούπτσικο), η Πλαγιά (πρ. Ζέρμα), το Ασημοχώρι (πρ. Λισκάτσι, χωριό μαραγκών), οι Χιονιάδες (των ζωγράφων και αγιογράφων), ο Γοργοπόταμος (πρ. το Τούρναβο, χωριό ταγιαδόρων), το Πληκάτι και μετά το βλαχοχώρι Αετομηλίτσα (πρ. Ντέντσικο). Νοτιότερα από την Πυρσόγιαννη, ο Πύργος (πρ. Στράτσ(ι)ανη), ο Αμάραντος (πρ. Ίζβορος), η Αγία Βαρβάρα (πρ. Πλάβαλη) και η Πυξαργ(γ)ιά (πρ. Μπλιθούκι). Όλοι αυτοί οι μαστόροι μακριά από τον τόπο τους (αυτο-) χαρακτηρίζονταν «Κονιτσιώτες». Τούτοι οι φημισμένοι μαστόροι ντύνονταν χαρακτηριστικά κατάμαυρα σαν

καλιακούδες, όπως ο ακουστός Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815 - π.1893), που έφκιαξε το γεφύρι της Κάτω Κόνιτσας επί-του Αώου στα 1870/71 με ογδόντα μαστόρους (εικ. 3). Δεν διαθέτουμε τεκμηριωμένες πληροφορίες για την ίδρυση των χωριών της Κόνιτσας, ούτε για την αρχή της οικοδομικής δραστηριότητάς τους. Άραγε αυτά να συνέβησαν τον 17ο αιώνα ή και πολύ νωρίτερα; Λέγεται ότι ο Ντόλος (σημ. Βυθός), γειτονιά με το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος) νομού Κοζάνης, ιδρύθηκε στα μέσα του 17ου από Κερασοβίτες. Επ' ευκαιρία προστίθεται ότι και το Πληκάτι, που οικίστηκε από αλβανόφωνους χριστιανούς της Κολώνιας, υπήρξε μητρόπολη των χωριών της Φλώρινας Μπελκαμένη (σημ. Δροσοπηγή) το 1841 και Νεγοβάνη (σημ. Φλάμπουρο) το 1861.

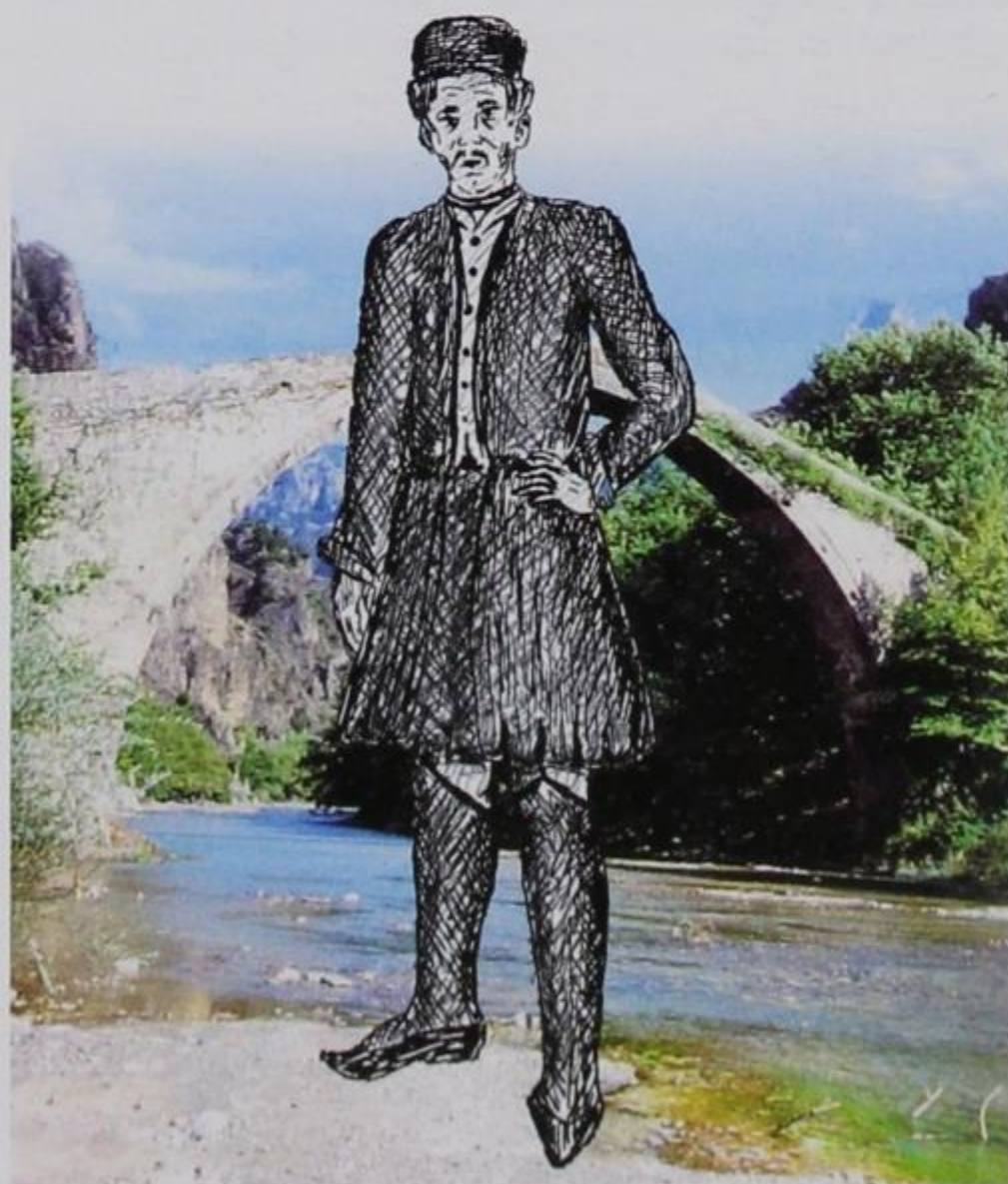
***

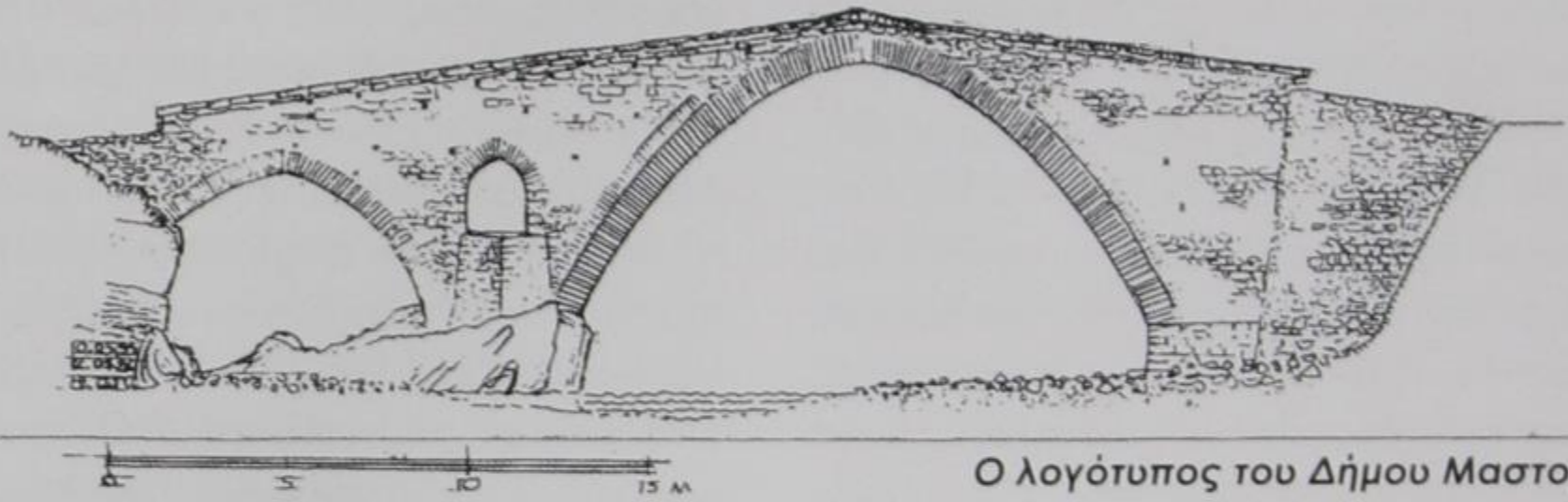
Σε τούτα τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι ιδιαίτερα αφιερωμένο αυτό το εξαιρετικά (χωρίς υπερβολή) κατατοπιστικό ανά χειράς δημοσίευμα του Άγγελου Σινάνη. Δεν κατατοπίζει μόνο, αλλά προ(σ)καλεί και διδάσκει. Συχνά το κείμενό του είναι ποιητικό και απολαυστικό. Ίσως κάπου κάποιος απαιτητικός αναγνώστης να προβάλλει αντιρρήσεις. Αλλά αυτό είναι μια λεπτομέρεια, που ξεχνιέται τελικά. Σίγουρα όλοι έχουμε να ωφεληθούμε από την εργασία του. Σπουδαίο λόγου χάριν εύρημα είναι το κείμενό του σε ντοπιολαλιά της σημείωσης 10 για την «Ίσιούκα Πέτς». Και ως υπογραμμιστεί η έλξη του προς τον λαϊκό λόγο αυτού του αθηναιογεννημένου. Ο Άγγελος Σινάνης εγκατέλειψε συνειδητά το μεγάλο αστικό κέντρο και σαγηνεύτηκε από το ήρεμο χώρο της επαρχίας. Στην περίπτωση μας εγκαταστάθηκε στην Ελάτη την παλιά Τύρνα κοντά στην Πύλη Τρικάλων. Προσαρμόστηκε επαγγελματικά και συνεργάστηκε με τη Σμάρω-Σμαραγδή. Ωστόσο δεν εγκατάλειψε την αγάπη του στις περιηγήσεις. Και περιηγούμενος καταγράφει τα ενδιαφέροντά του, που μοιράζεται και με κάθε άλλον ταξιδευτή. Έχει οργώσει τις στεριές και διασχίσει θάλασσες.

Με την εμπειρία του και τις τοπικές γνώριμίες του γίνεται ωφέλιμος και σε άλλους ερευνητές. Κι εγώ προσωπικά έχω ωφεληθεί και επωφεληθεί. Ιδιαίτερα όταν περιηγηθήκαμε τη νότια Ήπειρο στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε τα λεγόμενα «τζουμερκιώτικα καμπαναριά». (Πρόκειται για ένα είδος κωδωνοστασίου παρηλλαγμένου επτανησιακού μπαρόκ, που δημιούργησαν πρωτομάστορες από τα μαστοροχώρια στα Τζουμέρκα). Και άλλους έχει βοηθήσει και βοηθάει δραστικά. Όλοι έχουν να πουν έναν καλό λόγο για τον Άγγελο Σινάνη. Σημειώστε πάντως ότι δεν του κάνω αγιογραφία. Βεβαιώνω παράλληλα ότι ενίοτε δεν έλειψαν και τα μεταξύ μας τσουγκρίσματα. Αλλά τέλος καλό, όλα καλά.

Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης
οικο-δόμος & αρχι-τέκτων
Θεσσαλονίκη 10.XII.2009

Ο Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815-π.1893) από Πυρσόγιαννη.

Ζωή

Αργοπεθαίνει όποιος γίνεται σκλάβος
 Της συνήθειας
 Επαναλαμβάνοντας κάθε μέρα
 Τις ίδιες διαδρομές
 Όποιος δεν αλλάζει περπατησιά
 Όποιος δεν διακινδυνεύει
 και δεν αλλάζει χρώμα στα ρούχα του
 Όποιος δεν μιλάει σε όποιον δεν γνωρίζει

Αργοπεθαίνει όποιος αποφεύγει ένα πάθος
 Όποιος προτιμά το μαύρο για το άσπρο

Αργοπεθαίνει όποιος δεν αναποδογυρίζει το τραπέζι
 Όποιος δεν είναι ευτυχισμένος στη δουλειά του
 Όποιος δεν διακινδυνεύει την βεβαιότητα
 Για την αβεβαιότητα
 Για να κυνηγήσει ένα όνειρο
 Όποιος δεν επιτρέπει στον εαυτό του
 Τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του
 Να αποφύγει τις εχέφρονες συμβουλές

Αργοπεθαίνει όποιος δεν ταξιδεύει
 Όποιος δεν διαβάσει
 Όποιος δεν ακούει μουσική
 Όποιος δεν βρίσκει σαγήνη στον εαυτό του
 Αργοπεθαίνει όποιος καταστρέφει τον έρωτά του
 Όποιος δεν επιτρέπει να τον βοηθήσουν
 Όποιος περνά τις μέρες του παραπονούμενος
 Για την τύχη του ή την ασταμάτητη βροχή

Αργοπεθαίνει όποιος εγκαταλείπει μια ιδέα
 Πριν την αρχίσει
 Όποιος δεν ρωτά για πράγματα που δεν γνωρίζει

Αποφεύγουμε το θάνατο σε μικρές δόσεις
 Όταν θυμόμαστε πάντοτε ότι για να είσαι ζωντανός
 Χρειάζεται μια προσπάθεια πολύ μεγαλύτερη
 Απο το απλό γεγονός της αναπνοής

Μόνο η ένθερμη υπομονή
 θα οδηγήσει στην επίτευξη μιας λαμπρής ευτυχίας

PABLO NERUDA

Μετάφραση Δανάη Στρατηγοπούλου, εφημ. Αυγή,
 Σάββατο, 12.XII.2009, σ. 23 Φ. 10700
 Ανθολόγος του Δεκεμβρίου: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

Ο λογότυπος του Δήμου Μαστοροχωρίων

Το Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο Γεφύρι στον Σαραντάπορο,
 επαρχίας Κόνιτσας. Σχέδιο όψης προς τα ανάντη (Α.Π.
 αποτύπωση Τετάρτης 10.05.1995) / σχεδίαση 12.01.1996).

Το όνομα της μεταφράστριάς του ποιήματος Δανάη μου θύμισε μιαν άλλη συνώνυμό της **Δανάη**, την αρχιτεκτόνισσα που μας συνδέει το ακόλουθο:

Είμαστε σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής την άνοιξη του 1945, τον πρώτο χρόνο μετά τον πόλεμο. Εκείνη σε μεγαλύτερη τάξη από μένα, ψηλή, εντυπωσιακή.

Στις Κοινοβουλευτικές Εκλογές που επρόκειτο να γίνουν τότε η Αριστερά ουσιαστικά ο Γ. Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. ο Νίκος Ζαχαριάδης αποφάσισε αποχή, [που εκ των υστέρων αποδείχτηκε ολέθρια για τον τόπο ενέργεια]. Εμείς ΕΠΟΝίτες είχαμε πάρει εντολή και γράφαμε συνθήματα στους τοίχους υπέρ της ΑΠΟΧΗΣ. Έτυχε η οργάνωση να με βάλει ζευγάρι με την Δανάη. Νύχτα γράφαμε παράνομα ανάμεσα Πολυτεχνείο και Πεδίο Άρεως. Για μια στιγμή βλέπουμε αστυνομικούς να τρέχουν προς το μέρος μας. Πετάει γρήγορα η Δανάη πινέλα και κουβαδάκι με το χρώμα και μ' αγκαλιάζει, προσποιούμενη την ερωτευμένη: «Σφίξε με, μωρέ! Δεν έχεις αγκαλιάσει ποτέ γυναίκα!». Αυτή αγωνίστρια της πόλης στα χρόνια της Κατοχής ήξερε τέτοια τεχνάσματα. Εγώ ανταρτάκος ότι είχε κατέβει από το βουνό. Αξέβγαλος. Ναι! Ντρεπόμουν να ν' αγκαλιάσω τη γυναικάρα.

Α.Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Γράμμος και η ευρύτερη ορεινή περιοχή του, καθαγιασμένα σπαράγματα της οποίας προσπάθησα να ανιχνεύσω και να αναδείξω, μου κράτησε συντροφιά αρκετά χρόνια. Οι πολυάριθμες επισκέψεις για φωτογράφιση του τόπου, των μνημείων, η καταγραφή πληροφοριών, δρομολογίων και αποστάσεων στην περιοχή ξεκίνησαν το μακρινό 1992, όταν ακόμα διέμενα στη γενέτειρα Αθήνα. Μερικές βασικές επισημάνσεις δόθηκαν σε σειρά δημοσιευμάτων στην ετήσια έκδοση *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα* (Σινάνης Α. 2004 / '05 / '06 / '07). Η μακρόχρονη ενασχόληση, η επιτόπια έρευνα, η θέαση του τόπου αποτέλεσαν τον καμβά πάνω στον οποίο στηρίχθηκε το βιβλίο.

Σκοπός της εργασίας εξ αρχής, ήταν να έρθουν στην επιφάνεια πρόσωπα, τόποι, γεγονότα και μνημεία που διέλαμψαν στο μακρινό παρελθόν, η πρόσβαση στις διαδρομές οι οποίες διατρέχουν το μυθικό βουνό με τα μυστικά τους, αλλά, κι' οι ανάγκες των σύγχρονων ανθρώπων οι οποίοι παραμένουν στα χωριά τους. Επιδίωξή μου μέσα από μια σύγχρονη προσέγγιση – προβολή, να τον κάνω γνωστό σε όσους τυχόν δεν τον γνωρίζουν και να προσθέσω ενδεχομένως μερικά σε όσα πολλοί γι' αυτόν κατέχουν. Αλήθεια είναι ότι απλώθηκα σε μεγάλο γεωγραφικό χώρο, μια που ήθελα να αντιμετωπίσω το Γράμμο σαν σύνολο. Οι συνθήκες του εδάφους και η πλήρης απομόνωση της περιοχής, ειδικά το χειμώνα, δυσχέραναν την προσπάθεια. Το εγχείρημα τελικά υπήρξε εξαιρετικά δύσκολο και επίπονο λόγω της απουσίας πηγών, μεγάλης διασποράς των πληροφοριών και πληροφορητών. Το αποτέλεσμα ήταν αρχικά να πελαγώσω "ξοδεύοντας" πολύ χρόνο, ταυτόχρονα όμως συνειδητοποίησα και έκανα μια λεπτομερή καταγραφή του ιστορικού περιβάλλοντος, των σωζόμενων σ' αυτόν μνημείων και των δρόμων που μπορεί σήμερα να ακολουθήσει ο ανήσυχος περιηγητής.

Το τελικό υλικό, παρά τα όσα μεσολάβησαν αυτά τα χρόνια, δεν επιχειρεί να δρέψει δάφνες λαογραφικού, ιστορικού, αρχαιολογικού ή άλλου αριστουργήματος. Δεν θα μπορούσε άλλωστε, εφόσον μάλιστα υπάρχουν άλλες, προγενέστερες θεματικές αναφορές από ειδικευμένους επιστήμονες, τουλάχιστον όσον αφορά τα μνημεία και τον γεωγραφικό χώρο. Η συνεισφορά του, πιστεύω ότι είναι η συνολική αναφορά σε ένα τμήμα της Ελλάδας που έμεινε στο πολιτικό και οικονομικό περιθώριο, συνεχίζοντας να επιβιώνει έξω από την «δήθεν» αναπτυξιακή λογική του συρμού, η ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας του τοπικού πολιτισμού, όπως και τι μπορεί να δει και να κάνει ο σημερινός επισκέπτης. Οδηγήθηκα σε αυτό το αποτέλεσμα μόνο από την αγάπη μου στην ιστορία, την αρχαιολογία και στα μνημεία της τέχνης που στάθηκαν προπομποί στην προσπάθεια να αναπαραστήσω αυτή τη ζωή την πολυεπίπεδη.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια, αντίστοιχα με τις γεωγραφικές και διοικητικές ενότητες που συνάντησα. Βέβαια ο Γράμμος είναι ενιαίος, αλλά η πρόσβαση σήμερα είναι εφικτή μόνο από συγκεκριμένους δρόμους, και αυτό γιατί η χρόνια εγκατάλειψη, έσβησε και από τη μνήμη τα παλιά μονοπάτια των μαστόρων, των εμπόρων και των περιηγητών που οδηγούσαν ή ερχόντουσαν από τη σημερινή Αλβανία ή την π.ΓΔΜ. Όσον αφορά το φωτογραφικό υλικό δεν επιλέξαμε τις πιο ωραίες ή τις πιο φανταχτερές για να συνοδέψουν τα κείμενα (υπάρχουν βέβαια) αλλά όσες πρόσθεταν στο ιστορικό περιεχόμενο, το φώτιζαν ή το τεκμηριώναν.

Επιλογή μου επίσης ήταν να μην αποτελέσει προτεραιότητα ο εμφύλιος πόλεμος παρ' ό,τι αναφέρω περιστατικά και μάχες εκεί που σήμερα περνάμε ανυποψίαστοι και παρόλο που η μνήμη αυτών των συνταρακτικών γεγονότων δεν υπόκειται σε απώθηση, όπως κατάλαβα σε συνεργασίες που είχα με ανθρώπους που τα έζησαν. Ακόμα, σήμερα,

μας θυμίζουν ότι «η κάθε πλευρά έχει τους δικούς της νεκρούς και κάθε οικογένεια το δικό της καντήλι», όπως τόνιζε εμφαντικά κάποτε στην ελληνική βουλή ο Π. Κανελλόπουλος. Ο Γράμμος έγραψε στην ψυχή των Ελλήνων στα δύσκολα, και τραγικά χρόνια του εμφυλίου, δραματική ιστορία. Η μνήμη όσων τα έζησαν είναι καθηλωμένη στο παρελθόν, άρα ανθεκτική σε κάθε μεταβολή. Έτσι έγιναν επιλογές, διασταυρώσεις, αξιολόγηση, για ένα θέμα που έχουν γραφτεί δεκάδες βιβλία, έχουν κατατεθεί αντικρουόμενες απόψεις, ενώ η έρευνα από νέους επιστήμονες συνεχίζεται.

Καθώς η προσπάθεια αυτή έφτασε στο τέλος της, αναλογίζομαι με ικανοποίηση το μακρύ ταξίδι των τελευταίων δεκαοκτώ χρόνων, τις γνωριμίες με τους ανθρώπους του τόπου, την αίσθηση της χαράς, της ανακάλυψης, της ανασύστασης της ζωής που δημιούργησαν οι πρόγονοί μας σε κρίσιμους καιρούς. Η αλήθεια είναι ό,τι χρειάζονται και άλλες ειδικότητες για να καταγραφεί αυτός ο μοναδικός πλούτος και να αποκαλυφθεί η σημασία τόσο των γεωγραφικά απομονωμένων κοινοτήτων, όσο και του θρυλικού Γράμμου. Πιστεύω ότι αυτό το βιβλίο θα καλύψει ένα υπαρκτό κενό και ελπίζω ότι θα γίνει αφετηρία για να γραφτούν κι άλλα, ίσως αρτιότερα.

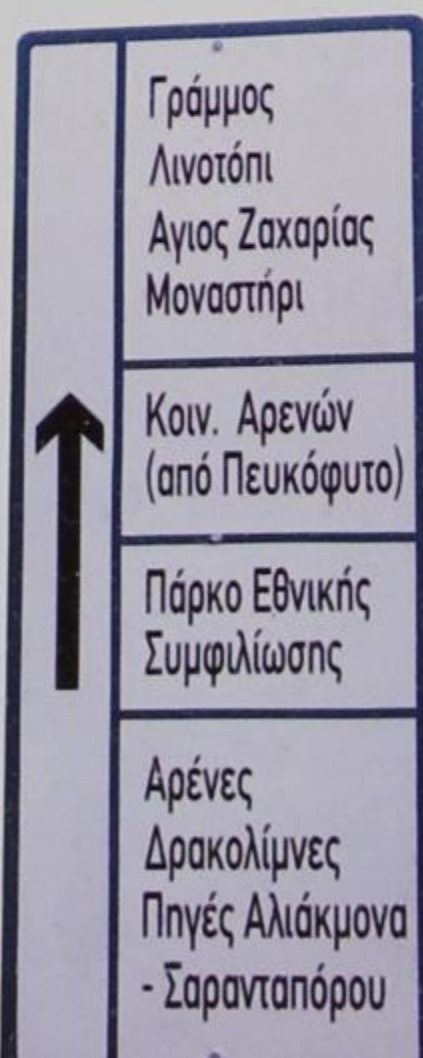
~ Ευχαριστίες ~

Θέλω να ευχαριστήσω εγκάρδια όλους όσους άμεσα ή έμμεσα βοήθησαν, είτε με την υπομονή τους στις πολυήμερες απουσίες μου, όπως η σύντροφός μου Σμαραγδή, είτε ήταν κάποιες φορές δίπλα μου, όπως η παρέα μοτοσυκλετιστών της ΜΟ.ΛΕ. Τρικάλων, (Μιχάλης Μπισκιντζής, Σάκης Μπέτας, Σάκης Τάσιος, Σπύρος Χρονόπουλος, Βασίλης Σκρέτας). Στον Πέτρο Μπουκουβάλα από τα Κρέστενα Ηλείας, τον Αργύρη Παφίλη απ' τη Κοζάνη, την επί σειρά ετών

γραμματέα του Δήμου Νεστορίου κ. Λευκή Παπατζίμου, που εμπλούτισαν την σχετική βιβλιογραφία, όπως έκανε και ο γνώστης της, φιλόλογος, Ευάγγελος Θ. Πριώνης από την Καστάνιανη Πωγωνίου, τους χρωστώ πολλά. Επίσης ευχαριστώ για τη συμβολή τους τον φιλόλογο – ιστορικό Θεωρή Νημά, πρόεδρο του Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων για τις φιλολογικές και ιστορικές του επισημάνσεις, ιδιαίτερα στην παρουσίαση της βιβλιογραφίας, καθώς και τον δασολόγο Ανδρέα Φεραίο της διεύθυνσης δασών Καστοριάς, για τις χρήσιμες πληροφορίες και υποδείξεις του για τα δάση του Γράμμου.

Όλους εκείνους τους πατριώτες της ορεινής Ελλάδας, οι οποίοι μου έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για τα χωριά τους συμβάλλοντας με τον τρόπο τους στην αρτιότερη προβολή των περιοχών που παρουσιάζονται στο βιβλίο, τους ευχαριστώ θερμά και τους καταγράφω ανά χωριό ξεκινώντας από τα Μαστοροχώρια και προχωρώντας προς τα πάνω.

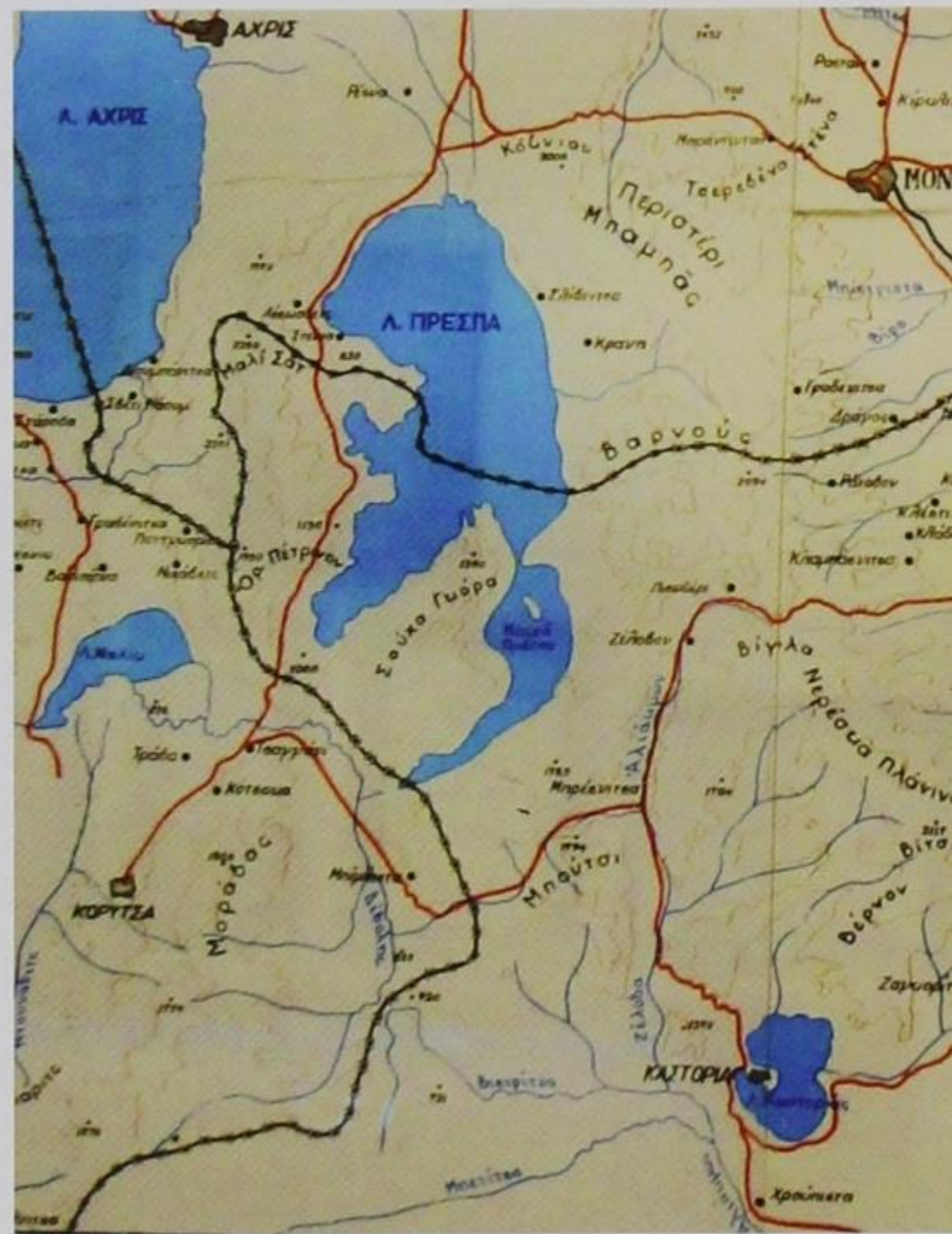
Κόνιτσα: † Γιάννης Λυμπερόπουλος, Σωτήρης Τουφίδης, Χιονιάδες: Ευριπίδης Ζωγράφος, Κώστας Σκούρτης. Πληκάτι: Γρηγόρης Παπανώτης, Λάζαρος και Αγγελική Θεολόγου, Αντώνιος Ζιώγας (στον Πολύγυρο Χαλκιδικής) και ο Μπελκαμενιώτης Κίτσος Γιαγγιώργος. Αετομηλίτσα: Χρήστος Νιτσιάκος πρόεδρος της κοινότητας Αετομηλίτσας για την υπόδειξη απρόσιτων διαδρομών. Κεφαλοχώρι: Δημήτρης Σδούκος για τις περιπετειώδεις προσεγγίσεις στο θρυλικό Πάτωμα και την παλιά Λυκόρραχη. Επταχώρι: Σερδένης Νικόλαος για τα άγνωστα πέτρινα γεφύρια της περιοχής και την επίσκεψη στη μονή αγίου Γεωργίου. Χρυσή: Ανδρέας Στεφόπουλος (στα Γιάννινα) για τις συναρπαστικές διηγήσεις του. Πευκόφυτο: Κώστας Γεράσης που μου γνώρισε την αθέατη Μυροβλήτη. Τρίλο-

φο: Βασίλης Μπέλλος και ο Αλβανός μάστορας Φατμίρ Ανέλι από την Άρζα, που με πήγε έως την ερειπωμένη μονή Τιμίου Προδρόμου. Μονόπυλο: †Τούλιος Βασίλης και Τούλιος Αλέξανδρος, ο δάσκαλος που με γόνιμες συζητήσεις μετέτρεψε σε ζωντανή εικόνα τα αποφιλωμένα σήμερα Μονόπυλο και Ακόντιο. Γιαννοχώρι: Νίκος Χαλκιάς, Λιβαδοτόπι: Πέτρος Κοράνης, Νεστόριο: Βασίλης και Θωμάς Νταούτης, Μιχάλης Ράπος για τις πληροφορίες που βοήθησαν τον εντοπισμό της ερειπωμένης Μονής Τιμίου Προδρόμου στην Σλίμνιτσα. Κυψέλη: Νίκος Ντινης. Καλή Βρύση: Σωτήρης Δημηρόπουλος και ο παλιός Ταξιάρχος του Δ.Σ.Ε. Αχιλλέας Ι. Παπαϊωάννου. Μεσόβραχο: Αγησίλαος Χαντζαρίδης, Διποταμία: Γιάννης και Νίκος Μιχαηλίδης για τα μυστικά της Αλεβίτσας. Κομνηνάδες: † Συμίρα Γρηγοριάδου, Χαράλαμπος και Στέλιος Φυσσέας που δεν αρκέστηκαν στις περιγραφές αλλά με ξενάγησαν κιόλας.

Δεν ξεχνώ ότι η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στην αξιομνημόνευτη συμβολή του καθηγητή αρχιτεκτονικής Αργύρη Πετρονώτη και του πρώην προέδρου της κοινότητας Πυρσόγιαννης Βασίλη Παπαγεωργίου που με πολύωρες λεπτομερείς αναλύσεις, συμβουλές τεκμηρίωσης και εν γένει τις πολύτιμες υποδείξεις τους στάθηκαν πραγματικοί αρωγοί και σε αυτή την προσπάθειά μου. Όσον αφορά το φωτογραφικό υλικό ευχαριστώ τον Νικόλαο Μέρτζο για τη φωτογραφία και την παράσταση της Μοσχόπολης, τον Τσακάλη Δαμιανό για την φωτογραφία της παλιάς Γράμμουστας, τον Πέτρο Μπουκουβάλα για τις παλιές φωτογραφίες του Τρίλοφου, της Κρυσταλλοπηγής και του Μοσχοχωρίου. Τέλος, τον Πολιτιστικό σύλλογο Γραμμουσιανών «Η Γράμμουστα» για τη φωτογραφία της Παναγίας της Γράμμουστας.

Όμως αυτή η έκδοση χρωστά την ύπαρξή της στον σπετσιώτη φιλόλογο κ. Γιώργο Σταματίου που ενστερνίστηκε αυτή την προσπάθεια

Το οδικό δίκτυο στη Μακεδονία 1915 - 1918, όπως παρουσιάζεται από το Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ. στο μουσείο του Α' παγκοσμίου πολέμου στο Σκρα. Κλίμακα 1:350.000

με την αναντικατάστατη οικονομική του συμβολή. Καθοριστικό για τη συνέχεια στάθηκε το επιστημονικό και καλλιτεχνικό προσωπικό της ΑΝΑΒΑΣΗΣ για τους αναλυτικούς χάρτες και ιδιαίτερα η εκδότρια Πηνελόπη Ματσούκα για την τελική διαμόρφωση των κειμένων, ο Σταμάτης Κρίτσαλος για την προσεγμένη εμφάνιση και τέλος η Βιβλιοσυνεργατική για την άρτια εκτύπωση του ανά χειρας βιβλίου. Σήμερα βλέπω ότι χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση όλων δεν θα ήταν εφικτό αυτό το αποτέλεσμα ή ακόμα και η έρευνα. Τους ευχαριστώ όλους.

Άγγελος Σινάνης
Ελάτη Τρικάλων
Χειμώνας 2010

ΓΡΑΜΜΟΣ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ - ΦΥΣΗ - ΙΣΤΟΡΙΑ

Το φυσικό περιβάλλον στα όρια της Δυτικής Μακεδονίας με την Ήπειρο φέρει τη σφραγίδα των κοινωνικών και πολιτισμικών δεδομένων διαχρονικά. Αποτελεί ίσως τον καλύτερο οδηγό για την κατανόηση της παραγωγικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης του χώρου μέσα στο χρόνο. Αυτό το φυσικό περιβάλλον υπαγόρευσε χρήσεις που μέσα από αυτές, διαμορφώθηκε ιστορικά σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό τοπίο, που φέρει τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής ομάδας που το οικειοποιήθηκε. Είναι πολύ εύκολο να διακρίνει κανείς, για παράδειγμα, το τοπίο των Μαστοροχωρίων από εκείνο των Βλαχοχωρίων. Αυτές οι ενότητες χωριών, όχι μόνο καταλαμβάνουν διαφορετικές, ως προς το υψόμετρο ζώνες, αλλά, κυρίως, έχουν διαμορφωθεί μέσα από διαφορετικές παραγωγικές χρήσεις και στη βάση ξεχωριστών μορφών οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Ξεχωριστή σημασία για αυτή τη διάκριση των πολιτισμικών ενότητων έχει το θαυμάσιο ορεινό συγκρότημα του Γράμμου. Το ποικιλόμορφο ανάγλυφο του βουνού με στενές κοιλάδες, διαβάσεις, φαράγγια, ποτάμια, ρέματα αλλά και δροσερά αλπικά λιβάδια με υψόμετρα που κυμαίνονται από 600 μέτρα (μ. στο εξής), έως 2520μ. ευνοεί τη διαφορετικότητα υπαγορεύοντας μια οικολογική προσέγγιση στον πολιτισμό και το αντίθετο, μια πολιτισμική προσέγγιση στο φυσικό περιβάλλον. Διαχρονικά ευνόησε την κτηνοτροφική δραστηριότητα ταυτόχρονα με τους μικρούς γεωργικούς κλήρους και την οικόσιτη κτηνοτροφία.

Ο Γράμμος βρίσκεται στη βόρεια απόληξη της οροσειράς της Πίνδου, και πρόκειται, σύμφωνα με τις τοπογραφικές πληροφορίες του Στραβώνα, για το αρχαίο Βόιον⁽¹⁾. Είναι πάνω στη συνοριακή γραμμή με την Αλβανία⁽²⁾ και

γειτονικό με το ορεινό συγκρότημα Μοράβα Κορυτσάς (1500 μ.). Ο κύριος κορμός του με κατεύθυνση (N – ΝΔ) – (B – ΒΔ) διέρχεται από τις κορυφές⁽³⁾: «Κάμενικ» (2043 μ. υψ.), «Γκόλιο» (1934 μ.), «Μαύρη Πέτρα» (2431μ.) «2520» (2521 μ.), «Σακκούλι» (2412 μ.), «Μπουλογιάνη» (2251μ), «Μπαταρός» (2036 μ.). Το κεντρικό του τμήμα καταλαμβάνουν οι κορυφές «Κάτω Αρένα» (2075 μ), «Πάνω Αρένα» (2192 μ.), «Κανελοπούλου» (2171 μ.), «Μαύρη Πέτρα» (2217 μ.), «Κιάφα» (2393 μ.), «Περήφανο» (2442 μ.) που οριοθετούν διοικητικά τους νομούς Ιωαννίνων (Ηπείρου) – Καστοριάς (Δ. Μακεδονίας). Στο συγκρότημα υπολογίζουμε και την κορυφή του όρους «Μπουχέτσι» (1.700 υψ.), που διαμορφώνει τα νοτιοανατολικά άκρα του Γράμμου, μέχρι τον Σαραντάπορο. Πιο βόρεια είναι οι κορυφές «Σούφλικας» (2146 μ.) και «Φαρμάκι» (2139 μ.). Το μεγαλύτερο και πιο ψηλό τμήμα του Γράμμου ανήκει στην Ελλάδα έχοντας σαν όριο από τα νότια τον ποταμό Σαραντάπορο, ενώ στα ανατολικά, χωρίζεται από το Βόιο με μια καλλιεργήσιμη κοιλάδα των χωριών Χρυσή – Πευκόφυτο – Μυροβλήτη και πιο πάνω του Πεύκου - Λιβαδοτοπίου στο βόρειο όριο, εκεί που κυλά ο Αλιάκμονας (παλιά «Βίστριζα»). Η συνηθισμένη οδική πρόσβαση για τους επισκέπτες από τη βόρεια Ελλάδα, ξεκινά από την Καστοριά προς το Νεστόριο απ' όπου υπάρχουν αρκετές επιλογές για ολοκληρωμένες κυκλικές διαδρομές. Όμως οι δύο πιο όμορφες, αυτές που εξυπηρετούν τους επισκέπτες από τη νότια Ελλάδα και βρίσκονται σε άμεση επαφή με τη φύση και τα μοναχικά τοπία του βουνού, είναι οι προσπελάσεις από Κόνιτσα ή Επταχώρι

